

IFJ. BARTA JÁNOS

Plágium avagy korlátlan írói szabadság?*

Zemplén megye két leírása a szerzői jogvédelmet megelőző időből

Sok-sok évvel (vagy inkább néhány évtizeddel) ezelőtt a televízió *Jogi esetek* című műsora egy fiktív történelmi tárgyú tanulmány példáján tárgyalt egy szerzői jogvitát. A történészként bemutatott ifjú hölgszereplő (a műsorban tudomásom szerint statisztákat szerepeltettek) mondatról-mondatra idézett előbb saját, majd a plagizálással vádolt pályatárs művéből, hogy a jogsértést igazolja. Vádjait a műsorban szakértőként megszólaltatott tényleges történészek elfogadták. A műsor a szerzői jogok ismertetésével és elemzésével folytatódott, remélhetőleg a nézők teljes meglegedésére. Legfeljebb a történész-nézők érezhettek némi zavart, hiszen ilyen durva plágium a mi szakmánkban ritkán fordul elő, s ha gyanúja felmerül, a szerzők akkor sem indítanak pert miatta, legfeljebb a plagizálót illetik egyáltalán nem dicsérő jelzőkkel, a továbbiakban pedig valószínűleg kirekesztik bizonyos szakmai körökből. A műsor egyik történész vendége (aki nem sokkal később akadémikus lett) utóbb ismerőseinek (engem is beleértve) úgy nyilatkozott, hogy a szerkesztők bevallásuk szerint nem a történész szakmát akarták pelengérré állítani. Aggódtak viszont amiatt, hogy amennyiben olyan tudományterületet választanak, amelyben a plágiumok jövedelmező találmányokat érintenek, esetleg anyagi előnytől, haszontól fosztják meg a szenvedő felet, akkor az adott tudományág képviselői a televízióban bemutatott fiktív esetnek valamely tényleges ügyhöz való hasonlósága miatt vonhatják őket (akár jogi úton is) felelősségre.

A szerzői jogokat ma írott és íratlan szabályok határozzák meg. Egy olyan tudományban, mint a történelem, elkerülhetetlen a más szerzők műveire való hivatkozás, ebben azonban, akár szószerinti idézésre, akár összefoglaló jellegű tartalmi átvételre kerül sor, fel kell tüntetni a forrást. Egy modern munka ezt a következőképpen foglalta össze: „Más szerző szó szerinti szövegét csak idézetként szabad felhasználni. Az idézetre való hivatkozásnak tartalmaznia kell az idézet forrását, oly módon, hogy az olvasó el tudja helyezni az idézetet az eredeti szöveggörnyezetben. Egy kb. nyolc vagy több szóból álló passzus átvétele idézőjel nélkül a szerzői jogok megsértésének számít. Elfogadhatatlan az is, ha más szavait átszerkesztve vagy átfogalmazva a saját munkájaként találja valaki. Végül az is megengedhetetlen, hogy más gondolatait sajátjaként adja elő a szerző, még ha egészen más szavakat használ is.”¹

* A tanulmány az OTKA K 61 447 sz. pályázat támogatásával készült.

¹ BABBIE, Earl: *A társadalomtudományi kutatás gyakorlata*. Budapest, 2003. 18. – Mivel tanulmányom nem jogi jellegű munka, a szerzői jogok kialakulásával és történetével nem kívánok foglalkozni. Az egyes szerzők jogainak meghatározásában az olvasónak meg kell elégednie a fenti – meglehetősen sommás – meghatározással.

A szerzői jogokat persze nem mindig védték szigorú szabályok (törvények). A régi évszázadokban szépírók és tudósok nyúltak úgy mások munkáihoz, hogy eszük ágában sem volt forrásukat megnevezni, arra hivatkozni. Az irodalomtudomány még Shakespeare műveiben is számos olyan jelenetet fedezett fel, amelyet a neves drámaíró elődeitől vett át, sokszor minimális változtatással. (A drámaíró nagyságát igazolja, hogy míg forrásait régen feledtük, az ő darabjai mára sem avultak el. Kis túlzással azt mondhatnánk, hogy az eltulajdonított szövegek az ő műveiben méltóbb környezetbe kerültek, mint eredeti helyükön.) Szerzői jogdíj hiányában az ilyen esetek alig sértettek anyagi érdekeket. Sőt, mint a következőkben vizsgálát két munka igazolhatja, valamely addig mellőzött, lappangó írás megállapításai esetleg éppen az eredményeit nem feltétlenül tisztességes módon felhasználó szerző műve révén válhattak ismertté.

Zemplén megye legkorábbi leírását Bél Mátyásnak (1684–1749) köszönhetjük.² Az 1714-ben a pozsonyi evangélikus iskola vezetőjének meghívott polihisztor tudóst 1718-tól foglalkoztatta egy háromrészes ország-ismertető megírása. Az első részbe („rég Magyarországon”) a magyarság (vélt) ősei, a hunok és az avarok, a másodikba („középső Magyarországon”) a Magyar Királyság középkori története, a harmadikba az újkor került volna. Az összefoglaló munka végül nem készült el, Bél az első két (szűk történeti) rész tervét teljesen fel is adta. A harmadik részhez pedig megyeleírások formájában fogott, s még halálának évében is ezen (nevezetesen Gömör megye feldolgozásán) munkálkodott. Időközben némiképp koncepciója is megváltozott. Az eredetileg elsősorban történeti értekezésnek tervezett kiadvány az egyes megyék történeti, földrajzi és természetrajzi áttekintésévé bővült. Ilyen értelemben készült el a *Notitia Hungariae Novae*, amelynek sajnos csak töredéke jelenhetett meg nyomtatásban: egy megye (Szepes) a munka mutatványkötetében³, tíz további öt nyomtatott kötetben. A többiekre vonatkozó rész (kötet) megjelentetéséhez azonban a szerző már nem tudott támogatást szerezni. Utóbbiak közé tartozott Zemplén megye leírása is, amelynek ma hazánkban kézirata is mindössze egyetlen példányban ismert.⁴ Megállapításainak jelentős része a 18–19. század fordulóján mégis eljutott az olvasókhoz, miután egy zempléni nemesúr, Szirmay Antal vármegyei főjegyző, a megyei levéltár gondozója egyik munkájában⁵ sok esetben szinte szó szerint vette át elődjének megállapításait. Kézírtos forrására azonban elfeledkezett hivatkozni.

Ha Bél Mátyás *Notitiájának* szerzőségét jogi szempontból akarnánk vizsgálni, akár a 18. század neves tudósát is el lehetne marasztalni, mivel sokkötetes, impozáns tényanyagot feldolgozó munkájában nemhogy nem zárkózott el mások eredményeinek felhasználásától, hanem éppen számos segítő – tanárok, lelkészek, hivatalnokok – által küldött anyagot épített be saját művébe. A Zemplén megyére vonatkozó kézirat esetében is meglehetősen bizonytalan, hogy mennyi benne Bél saját munkája, mennyit tudott hozzátenni a valószínű (de mindenképpen önzetlen) segítő, Dobai Székely Sámuel által

² Munkámban a Bél Mátyásról írtakat TÓTH Gergely: *Bél Mátyás „Notitia Hungariae Novae...” című művének keletkezéstörténete és kéziratainak ismertetése* c. PhD értekezéséből vettem (ELTE. 2007.) A nyomtatásban eddig nem publikált értekezés kéziratait a szerzőnek ezúttal is köszönöm. Ő bocsátotta rendelkezésemre CD lemezen Bél Zemplén leírásának fotó másolatát is, amiért ugyancsak köszönettel tartozom.

³ BELIUS, Matthias: *Hungariae antiquae et novae Prodrömus, cum specimen, quomodo in singulis operis partibus elaborandis, versari constituerit* [Auctor Matthias Belius Pannonicus] Norimbergae 1723.

⁴ BELIUS Mathias: *Zempliniensis Comitatus Descriptio*. (Kézirat) Lelöhelye: Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár, Esztergom. Hist. I. ffff. – Bél kéziratait egyébként Baththyány József, előbb kalocsai, majd esztergomi érsek vásárolta meg az özvegytől, így kerültek azok az érseki könyvtárba.

⁵ SZIRMAY Antal: *Notitia Topographica, Politica, Inlyti Comitatus Zempleniensis*. Budae 1803.

összeállított, és neki eljuttatott fogalmazványhoz.⁶ Azt viszont nem vonhatjuk kétségbe, hogy a szerző bizonytalansága ellenére a *Notitia* zempléni megyeleírása igen alapos munka.

Az egyes megyék ismertetésénél természetesen nem volt közömbös, hogy Bél mennyire ismerte az adott vidéket. A Felvidék nyugati részén fekvő megyék – és néha dunántúliak esetében is – a segítők által küldött anyagot gyakran színesítette saját megjegyzéseivel, élményeivel. (Utalt szülőfalujára, a Zólyom megyei Ocsovára, más esetben tanulmányai színhelyére, vagy a Trencsén megyei rablókra.) Ezt küldette meg – a Helytartótanács közreműködésével – véleményezésre az érintett megyéknek. Az már az adott megye hozzáállásától függött, hogy érdemleges válaszra méltatták-e vagy sem. Zemplén az utóbbiak közé tartozott. A *Notitiát* PhD értekezése témájául választó Tóth Gergely feltételezte, hogy Bél sohasem járt a megye területén, a kutatás szerint a megyéről térképe sem volt, ismertetéséhez tehát alapos segítőre volt szüksége.⁷ 1732-ben arról írt, hogy Gersei Pethő Mihály főispán segítséget ajánlott neki, ezzel azonban nem tudott élni, mivel a vármegye vezetője a következő évben elhunyt. Ez után fordult Bél a Felvidék keleti részét alaposan ismerő Dobai Székely Sámuelhez, egykori pataki diákhoz, aki Zemplén mellett vélhetőleg a Sáros és Ung megyei anyag összeállításában is segítségére volt. Dobai mintát is kért a kidolgozás elősegítésére. Szerzőségét az általa jobban ismert megyei területek, például iskolája, Sárospatak gondos ismertetése erősíti. Még egykori tanára, a „feddhetetlen és művelt” Csécsi János is belekerült a leírásba. A vármegye északkeleti részéről Dobai barátja, Pika László szolgáltatott adatokat. Nem tudni, hogy Bél a kéziratban tett-e javítást, kiegészítést, vagy sem. Ebben a *Notitia* keletkezésének és sorsának jelenlegi legjobb ismerője, az egyes megyékről készült másolatok filológiai elemzője, Tóth Gergely sem kívánt határozott állást foglalni.⁸ Zemplén megye leírása – véleménye szerint – több részletében nélkülözi azt a precizitást, ami Bél munkáit általában jellemzi. Különösen bizonyos déli területek, a hegyaljai és bodrogközi járások ismertetésében tapasztalt rendszertelenséget.

A kézirat sorsa, lappangásra ítéltése döntő szerepet játszott abban, hogy szövegéből egy későbbi szerző a leleplezés veszélye nélkül másolgathatott. Bél kilenc megyeleírását 1736. augusztus 13-án juttatta el a Helytartótanácsnak, amely azokat az érintett megyéknek küldte tovább véleményezésre. Zemplén megye közgyűlése – bár a kérés szeptember 13-án soron kívül felolvasták – nem foglalkozott a kézirattal, sőt a megyegyűlés egy későbbi sűrgetésre is csak elégedetlenségét fejezte ki tartalmát illetően. A tekintetes rendek úgy vélték, hogy a szerző azzal a szándékkal, hogy megnevezi az egyes települések birtokosait, és azt, hogy tulajdonként, vagy zálogban bírják az adott

⁶ TÓTH Gergely: i.m. 87–88.

⁷ TÓTH Gergely: i.m. 128. – Azt, hogy a tudós mégiscsak járhatott a megyében másik, újabb magyar fordításban is megjelentetett művének személyes jelenlétére utaló közlése igazolhatja. A tokaji Hegyvidék bortermeléséről írva megjegyzi, hogy a szüretet, amelyet általában Simon és Juda ünnepe tájára hirdetnek meg, „1732-ben, amikor ott voltunk, október 13-ára hirdették meg”. BÉL Mátyas: *Magyarország népének élete 1730 táján*. Válogatta, sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta Wellmann Imre. Budapest, 1984. 408. Bél rövidke megjegyzése ellenére sem vonhatjuk kétségbe, hogy a *Notitia* Zemplénre vonatkozó kéziratának elkészítésében Dobai Székely Sámuelől kapott igen alapos segítséget. A Hegyalján tett feltételezett látogatása során ugyanis aligha jutott el a megye északabbi, hegyvidéki területeire, amelyek leírása legalább annyira alapos, mint a délebbieké.

⁸ TÓTH Gergely munkája első részében (120. és 159. lap) úgy vélte, hogy valószínűleg a teljes zempléni anyag Dobaitól származik. Később (261. lap) Dobait csak adatközlőnek nevezte, akinek anyagát felhasználva írta meg Bél azt a szöveget, amit majd a Helytartótanácshoz terjesztett fel.

falut, „magánszemélyek jogait” sérti. (Talán nem is annyira a birtoklás, mint inkább a zálogba adással nyilvánosságra kerülő adósság-ügy aggaszthatta őket.) A kézirat átnézését elutasították, de azt mégsem küldték vissza a Helytartótanácsnak. Hiába sürgette a következő évben a felső hatóság a megyét többször is, az ügyel érdemben nem foglalkoztak.⁹

A *Notitia* számára készített Zemplén-leírás – akár javította azt Bél, akár teljes egészében Dobai munkája – mindenképpen alapos, a megyéről gazdag ismereteket kínáló összefoglalás. Bizonyára a Dobai számára megküldött mintának köszönhetően követte Bél megyeleírásainak rendszerét. Két nagyobb részre tagolódtott. Általános része magába foglalta a megye földrajzi és történelmi viszonyait, „különös” része az egyes települések leírását, az akkori négy járásnak megfelelően csoportosítva. Bár nyelve latin, a földrajzi elnevezéseket (települések, hegyek, folyók neve) rendszerint magyarul tartalmazta. A kevésszámú kivételhez tartozik a Tisza (Tibiscus) vagy a Tokaji hegy (Mons Tokay). A földrajzi helyneveknél egyébként esetenként váltakozva használta a latin és a magyar elnevezést (pl. hol mons – hol hegy).

Az első rész a megye nevének magyarázatával kezdődik. A névadó természetesen Zemplén vára. Következik a megyét határoló szomszédos területek megnevezése (más megyék, Lengyelország), majd a megyét határoló földrajzi területek, délen kisebb-nagyobb folyóvizek, északon a hegyek, köztük a Zempléni Sáros megyétől elválasztó félelmetesnek (horrendus) nevezett hegyóriások. Bél a megye hosszát 17 mérföldre becsülte. (Ez a 8353,6 km-es mérfölddel számolva 142 km lenne, ami kissé alábecsüli a megye 160 km-nyi tényleges hosszát.) A hegyek, amelyek a megyében vagy szőlőtermesztésük, vagy meredekségük, vagy szépségük miatt váltak nevezetessé, a földrajzi környezet leírásában is előre kerültek. Legelőre persze a tokaji Kopasz-hegy, amelyet "egész Európában, és lehet, hogy az egész földkerekségen is az elsők között tartanak". (Per universum orbem terrarum decantissimo – amit megéneklésnek is fordíthatnánk.) A leírás persze nem mulasztja el megemlíteni, hogy mivel Tarcalhoz közelebb van, mint Tokajhoz, jogosabb lenne Tarcali hegynek nevezni. A két település között fekvő Mézesmál nevét a rajta termő szőlő különös édességéről kapta. Nem hiányozhatnak a helyi érdekességek sem. Bél (vagy inkább a környéket valóban ismerő Dobai) szükségesnek tartja megemlíteni, hogy a királyhalmeci hegy tetejéről nemcsak Munkácsig és Debrecenig, de északon a Kárpátokig is el lehet látni.¹⁰ Dicséri a helmeci hegy szőlőjét és a belőle készített bort is. A szőlőhegyeket a többi hegy követi, leírásukhoz feltétlenül hozzátartoznak erdők, forrásaik és a kilátás róluk. A Szinnai kő nevű hegyet a Palesztinában található hasonló nevű (Sinai!) hegyhez hasonlítja, bár megállapítja, hogy annál kisebb, egyenletlenebb. Szívesen tér ki a néphit, a különféle fabulák ismertetésére. A Vihorlát hegységben található Dil hegy egyik völgyében összefolyó patakok vizéből keletkezett Tengeri szem nevű tó – a nevet magyarul adja meg – ismertetése során például megjegyzi, hogy a környékbeli hiedelme szerint a hegyek alatt a tengerrel van kapcsolatban. Ezt maga persze nem hiszi, mivel a tó vize édes, és nem sós, mint a tengeré. A tó szokatlan mélységét viszont Homonnai Drugeth Zsigmond gróf valódi kísérelével

⁹ Tóth Gergely: i.m. 261–263.

¹⁰ Királyhalmectől Munkács légvonalban nagyjából 55 km-re van, Debrecen valamivel több, mint 100 km-re. Bél állítását ezért is kételkedve kell fogadnunk. Igazáról személyesen még nem sikerült meggyőződnöm. Mindenesetre Debrecenből nemhogy a királyhalmeci, de a tokaji hegy (65 km) sem látszik, pedig az nemcsak közelebb van, de magasabb is a helmeci hegynél. A tokaji Kopasz hegy magassága 516 m, a Királyhalmec mellett emelkedő hegyé (vagy inkább csak dombé) 264 m.

tudja igazolni, aminek során alját egy 93 öl (177 m) hosszúságú zsinegre kötött ólom nehezékekkel sem tudták elérni.

A hegyeket borító erdőknek és a legszebb ligetes helyeknek szentelt rövidke paragrafus után következhetnek a folyók, részletes folyásiránnyal, az elhaladásukkor érintett települések megnevezésével, esetenként alaposabb tájleírással. Így ismerhetjük meg a Tiszát szegélyező mocsarakat, a belőle kiágazó és visszafolyó ereket, amelyek szinte szigeteket hoztak létre. A folyókat, patakokat a források, gyógyvizek követik. A kelcsei savanyú-víz forrásról az eperjesi Dr. Rajman véleményére hivatkozik, az erdőbényei gyógyviznél megemlíti, hogy a környébeliek Szemgyógyítóknak nevezik. A megye termékei között első helyre a szőlő és a belőle nyert borok kerülnek. A természeti sajátosságok részletezése után a növény- és az állatvilág ismertetése mégis szűkösen tűnik. A házi- és a vadállatok után az általános rész első fejezetét a megyében található fémek ismertetése zárja.

Az első rész második fejezete, ami a *Politicum* címet viseli, rövid történelmi áttekin-téssel indul. A népvándorlás népeiről – jazygok, szarmaták, szkíták, vandálok, gótok, dákok – persze nem feltétlenül derül ki, hogy valóban megfordultak-e a megye területén, de ezt a kor tudományos szintjén nem is lehetett volna elvárni. Bél szándéka leginkább a különféle népek keveredésének bemutatása, amivel együttélésüket igazolhatja. A megye lakosáiként magyarokat, szlovákokat (elnevezésében szlávokat), ruszinokat (orosznak nevezve), lengyeleket, németeket, cseheket, zsidókat, cigányokat sorol fel. Megemlíti, hogy a ruszinok a 14. században hazájából menekülő Korjatovics Teodor fehérorosz herceggel érkeztek, de jövevények a németek, és a főleg Lengyelországból bevándorló zsidók is. A cigányok jellemzésében leginkább vándorló életformájukat emeli ki. Az általános részt a megyebeli legfontosabb birtokosok névsora és a tisztségviselők megnevezése zárja, előbbi a feudális hierarchia szerinti beosztásban: grófok, bárók, nemes urak. Bekerült a szövegbe a megye főispánja Gersei Pethő Mihály (akitől Bél támogatást remélt), valamint a két alispán Csicseri Orosz Boldizsár és Okolicsányi János.

A Bél Mátyás féle megyeleírás második, ún. speciális részét az egyes települések ismertetése teszi ki. Terjedelmileg ez kb. duplája az első résznek, hiszen minden települést szerepeltetni kellett benne, ha csak néhány szóval is. (A megyében 444 település volt.) A nevezetesebb helyek természetesen számos oldalt kapnak, azokat a településeket pedig, ahol vár vagy kastély is volt, esetenként kétszer is említi, külön a várat, külön a helységet. A hegyaljai járás ismertetése Sárospatak igen alapos leírásával kezdődik, számos történelmi ismeretet is belefoglalva, a Perényiekhez, Lorántffyakhoz, de akár a Rákóczi családhoz kapcsolódóan is. (Persze az akkor még Törökországban élő II. Rákóczi Ferenc említését elkerülve, a nevet inkább az erdélyi fejedelmi ősökhöz kapcsolja.) A települések ismertetésében mindig szerepel a birtokos (vagy birtokosok) neve, annak ellenére, hogy a megyei nemesség elsősorban emiatt nem akarta megadni jóváhagyását a megye leírásra.

Sajnálatos, hogy Bél Zemplén leírása teljességében azóta sem jelent meg sem eredeti nyelvén, sem magyarul.¹¹ Kéziratának nehéz hozzáférhetősége miatt a helytörténeti ki-

¹¹ Egy részletének magyar nyelvű kiadása: *Bél Mátyás a Bodroghökről*. Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Püspöki Nagy Péter. Bratislava [Pozsony] 1977. A teljes szöveg modern kiadásban csak szlovák nyelvű fordításban áll az érdeklődők rendelkezésére: Matej BEL: *Zemplínska Stolica a Užská Stolica*. Bratislava 1999. A SAV (Szlovák Tudományos Akadémia) mikrofilmje alapján fordította Martin Slaninka. A kötet hozzám eljutott xerox másolatából nem derül ki, hogy milyen kézirat alapján készült a fordítás. – A kiadvány

adványok sem gyakran idéznek belőle. A nyomtatott kiadás hiányában joggal feltételezhetnénk, hogy a tudós szerző igényes Zemplén leírásának információi közel háromezredéig nem jutottak el az érdeklődőkhöz. Ez azonban csak részben igaz. Eljutottak, még ha az olvasó nem is tudhatott róla, hogy egy régen meghalt szerző szövegével találkozunk. Mint említettem, Bél munkájának alaposága, rendszeressége nagy hatást gyakorolt a következő megyeleírás szerzőjére, a már említett Szirmay Antalra. Az ő (ugyancsak latin nyelvű) *Notitiájában*¹² nemcsak Bél kéziratának a szerkezete volt a mintája, hanem benne a korábbi munka számos mondata is visszaköszön, anélkül, hogy utalást találjunk forrására. Az még nem bizonyíthatna semmit, hogy a megye elnevezését Szirmay is Zemplén várára vezeti vissza (és ehhez többletként némi etimológiai magyarázatot is ad, a szláv zem = föld szóra utalva), a megyét határoló hegyek sem különbözhetnek, a tokaji hegy Tarcalhoz való közelségének kiemelése is lehet véletlen. (Szirmay többletként megemlíti a névadó honfoglaló Turzol vezért, tanúbizonyosságát adva, hogy ismeri Anonymus *Gesta Hungarorum*ának 1746-ban nyomtatásban kiadott szövegét.) Bizonyára a korban közhelyként hangoztatott állítást fogalmazott meg, amikor a tokaji hegy egész földkerekségen elterjedt híreről szól, vagy a Bélnél említett népi hiedelmekre hivatkozott. (Így pl. a Tengerszem kapcsolatára a tengerrel, amit ugyancsak cáfolt.) Gyanúsabbnak tűnik az, hogy megismétli Bél állítását, miszerint a helmeci hegyről ellátni Munkácsig, Debrecenig meg a Kárpátokig. És igazán áruklodó, amikor a Varannó valamint a Homonna melletti hegyek 1732-ben még meglévő szőlőműveléséről szól, amivel azóta – a belőle készült bor savanyúsága miatt – felhagytak. Maga korabeli összeírásokra hivatkozik, mégis inkább arra kell gondolnunk, hogy Szirmay azért említi az 1732. évi szőlőművelést, mert Bél munkája – amely a két hegyet valóban a szőlőtermő hegyek közé sorolta – akkor keletkezett. Bél neve (Bellius formában) egyébként többször is előfordul Szirmay művében, például amikor a *Notitiát* megelőző mutatóványkötetbe, a *Prodromusra* hivatkozik a pannóniaiak (rómaiak) magyarországi szőlőművelése forrásaként. A zempléni nemes úr egyébként másutt is többször megnevezi különféle forrásait. Megemlíti, amikor adatát Anonymustól (*ex Anonymo Belae Regis Notario Notitia Historica*jából) veszi, vagy amikor Katona István klasszikus *Historia Critica*jából merít. Külön felsorolást szentel a tokaji borról szóló értekezéseknek. Egy kivételes esetben Bél Zemplén leírására (Bellius kéziratára) is találhatunk utalást, amikor Szirmay a Szinnai kő és a palesztinai Sínai hegy nevét hasonlíttja össze. De ebben az esetben szükségesnek tartja azt is hozzátenni, hogy „egyébként itt [már mint a Szinnai kőnél] nem az evangéliumot hirdetik, de a medvék mormogása hallik”.¹³

Szirmay Antal tehát nagyjából 70 évvel Bél Mátyás (és Dobai Székely Sámuel) munkája után közreadta a *Notitia* megyeleírásának legfontosabb részleteit. Feltehetnénk

sajnos magán viseli a szlovákiai történelmi kiadványok tudathasadását. Bár Bél – a latin szövegben – a helységneveket általában magyaros formában, a kor helyesírásának megfelelően közölte, a kiadvány ezeket is szlovákra fordította, még a mai Magyarországon található helységek esetében is. Sárospatakból például Blatný Potok lett, anélkül, hogy a magyar elnevezés bárhol (a kötet végén található névmutatót is beleértve) feltűnne. Legalább ennyire zavaró a birtokosok nevének szlovákosítása. A fonetikus átírások (Čáki, Forgác stb.) még rávezetnek az eredeti formára, a Svätójáni írásmód mögött azonban már ember legyen a talpán, aki felismeri Szentiványi gróf nevét.

¹² Kötetbe foglalva Szirmay szövegét sem találjuk meg magyarra fordítva. Szövege magyarul mégis hozzáférhető, mert azt az *Adalékok Zemplén-vármegye történetéhez* c. folyóirat (amelyet a lelkes lokálpatrióta Dongó Gyárfás Géza szerkesztett) részletekben rögtön első számától (1895. november) kezdve közölte (befejező része: 1903.), kezdetben Matolay Etele fordításában, amibe később mások is besegítettek.

¹³ SZIRMAY: i.m. 29.

persze a kérdést, hogy hogyan jutott hozzá a nagynevű előd kiadatlan és kéziratban is meglehetősen korlátozottan előforduló munkájához. A válasz azonban mégsem lehet túl bonyolult. Mint Zemplén vármegye főjegyzője a megyei levéltárat is gondozta. Ilyen minőségében találhatott rá a Helytartótanács által a megyének küldött régi kéziratra, aminek felhasználásában semmi nem korlátozta.¹⁴ Egyébként művében levéltárosi tevékenységét nem hallgatta el, gyakran hivatkozott az általa őrzött és megismert régi iratokra. A néphiedelemben a tokaji Kopasz hegyen feltételezett boszorkány gyűlések kapcsán például egy 1708-i peres eljárást említett meg, amelyben az egyik boszorkánynak vélt vádlott nem azt tagadta, hogy boszorkány lett volna, hanem azt, hogy – mivel már nem volt fiatal – az ördögökkel táncolt volna.¹⁵

Míndemellert nem szabad azt hinnünk, hogy a *Notitia Topographica* megmaradt volna a Béltől átvett ismeretek szintjén. A megye földrajzi-politikai leírását (amiben valóban sok a hasonlóság, egybeesés Bél munkájával) Szirmay Antal saját ismereteivel, ill. az azóta eltelt események következményeivel bővítette. Béltől eltérően adta meg a megye hosszát, amit 24 mérföldnyire becsült (az *Adalékok* közleménye szerint ez 182 km lett volna, ezúttal jócskán meghaladva a valóságos hosszúságot.) Az általa is kiemelten tárgyalt szőlőtermő hegyek után a szőlőtermelés legfontosabb ismereteit foglalta össze. (Bél Mátyás a maga szigorúbban értelmezett tudományos munkájában nem akart erre túl sok figyelmet fordítani.) Szirmay úgy vélte, a legedesebb bort Tokajban, Mádon és a tarcali Mézesmálon szüretelt szőlőből nyerik, a legtartalmasabb a tállyaiak bora, a legerősebb a zomboriaké, a legzamatosabb a szegieké és a zsadányiaké, míg a legjobb eltartható a tolcsvaiaké és a bényeieké. Megtudjuk, hogy mások (pl. a gálszécsiek, barkóiak) is dicsérték a maguk borát, azzal érvelve, hogy akik megismerik, azokból csodálatos kurjongásokat csal ki. Ami bizony nem a legmeggyőzőbb minőségi érv. Szirmay is érezte ezt, így – nem sokkal később, a falucsúfolók között – a barkói bort bíráló szólást is idézett: „Ne becsméreld a barkói ecetet, mert míg bor volt, hitványabb volt.” Irodalmi ismereteire alapozta a hegyaljai szőlőtermelés rövid történetét, személyes tapasztalataira az ott művelt szőlőfajták felsorolását. Bél *Prodromus*ára hivatkozva utalt a rómaiak, Anonymusra hivatkozva honfoglaló eleink szőlőművelésére. Az ősi szőlőművelést ugyan megszakították a tatárjárás pusztításai, hogy azután a IV. Béla által behívott vallon telepések újra indítsák. Úgy gondolta, hogy a tokaji bor híret a koraujkorban a gondos szőlőművelés, például a háromszori kapálás, valamint az aszúszőlő külön kezelése alapozta meg. Állást foglalt a tokaji szőlőn állítólag keletkező növényi eredetű arany szemekkel kapcsolatban. A korban sokan vélték úgy, hogy a szőlőn arany szemek keletkezhetnek. Bevallja, hogy egyszer maga is büszkén mutogatott egy arany szemekkel telehintett szőlőfürtöt, amiről azonban – miután Bécsbe küldte – a vizsgálat kiderítette, hogy az aranynak vélt foltok apró bogárkák tojásai.¹⁶ A különféle hiedelmek, népi mondák cáfolata másutt is foglalkoztatta. Úgy vélte, hogy Szerencsnek a honfoglaló magyarok Pannónia szerencsés elfoglalása miatt adták volna a beszélő nevet. A Firlíko hegy tetején mutatkozó csupasz kör pedig nem a boszorkányok táncterülete, hanem az Árpád korban a határt védő kopjások földsáncának maradványa.

¹⁴ OLÁH Tamásnak, a Borsod–Abaúj–Zemplén Megyei Levéltár Sátoraljaújhelyi Fiókleveletára vezetőjének szíves közlése szerint Bél kéziratának egyelőre sem az általa vezetett levéltárban, sem a Református Egyházkerület sárospataki levéltárában nem sikerült nyomára bukkanni. (Utóbbi helyre Dobai Székely Sámuel révén juthatott volna el.)

¹⁵ SZIRMAY: i.m. 4.

¹⁶ SZIRMAY: i.m. 27–29.

Szirmay több nevezetes gyógy- vagy esetleg csak jóízű vizéről ismert forrást sorolt fel, mint Bél Mátyás. Jobban ismerte hatásukat, történetüket. Bél még aligha írhatott volna az 1775-i királyi rendeletről, amelynek alapján befalazták a sókúti és magyarizségi sós forrásokat, nehogy az onnan nyert só a sóvári sófőzők jövedelmét csökkentse. Több olyan kénes-salétromos forrásra hívta fel a figyelmet, amelynek vize a „béna ágyékúakat” gyógyítja.¹⁷ Bizonyára nem sokan értettek egyet vele, amikor a hegyaljai lakosok túlzó borfogyasztását bírálta. „A hegyaljai városokban is sokan túlélnék a századot [azaz a 100 évet], ha a Bacchus barátságát mértékletesebben élveznék” – vélte. Olvashatunk a megye népességéről is. Különös, hogy a megyebeli „oroszkok” (tk. ruszinok), akiket más forrásokból jámbor természetű földműveseknek ismerhetünk meg, nála vad, csempész, laza erkölcsű népként tűnnek fel. Az utóbbi vád oka talán az lehet, hogy Szirmay hisz a Krasznibrodban tartott leány- és özvegy vásároknak, amelyek során a kolostor bazilita szerzetesei kérdezősködés nélkül összeadták az előttük megjelent párokat, nem akadályozva meg a kettős házasság (bigámia) vagy a vérfertőzés eseteit sem.¹⁸ Nem túl hízelgő a véleménye a cigányokról sem. „E vármegyében a cigányok is mintegy külön köztársaságot képeznek.” Csoportjaik vajdákat választanak, akik rendszerben tartják őket, ítélkeznek felettük. Fellebbezni a nádor által kinevezett fővajdához lehet. Az állítólagos vajdái eskü – ami magyarul van beiktatva a latin szövegbe – súlyos büntetéssel fenyegeti meg a törvényekkel szembeszegülő cigány vezetőt: „Valamint Fáraó királyt¹⁹ az Isten a Veres tenger mélységében elsüllyesztette, úgy engemet is a föld gyomrába süllyesszen”. Ha pedig hazugságon, lopáson kapják, sújtsa földi büntetés: „akasztófán száraggyak dühös hóhér keze által”.²⁰

Bár a megye történetének Szirmay külön kötetet szentelt,²¹ a megyeleírásban sem mellőzte teljesen a múlt eseményeit. Ismeretei természetesen ez esetben is jóval meghaladták azt, amit Bél, vagy segítői tudhattak. Ő is megnevezte a megye kortárs nemes családjait, külön az arisztokratákat, a birtokos nemeseket és az armalistákat. A késői olvasó szemében munkájának értékét csak növeli, hogy a kor birtokosainak érdekeit kifejező család- és eseménytörténeti leírásokon túl közölte a Mária Terézia korabeli úrbérendezés és a II. József által elrendelt népszámlálás legfontosabb adatait is, amelyekhez a megyei levéltár kezelőjeként juthatott hozzá.²²

Az általános részt Szirmay munkájában is a települések leírása követi, amely azután végképp elszakad a Bél féle *Notitiától*. Terjedelmileg ez is bővebb, mint az eddigi földrajzi, természeti leírás, a kötet 485 lapjából kb. 340-et foglal el. A több mint kétszeres terjedelmet az egyes települések lakosai nemzetiségének és vallásának ismertetése okozza, de az egyes települések esetében a nemesi szerző számára a legfontosabb szempontnak mégis a birtokosok megnevezése tűnt, általában történeti háttérrel, ki mikor, milyen adomány, vagy családi változás (haláleset, házasság) jóvoltából kerülhetett az adott település birtokába. De bekerültek munkájába a gazdálkodásra vonatkozó megjegyzések is. Nagytárhányban nemcsak a kastélyt tartotta fontosnak, hanem a sóraktárt

¹⁷ Uo. 46.

¹⁸ SZIRMAY: i.m. 53.

¹⁹ A cigányokat az adott korban egyiptomi eredetűnek vélték.

²⁰ SZIRMAY: i.m. 55.

²¹ SZIRMAY Antal: *Notitia Historica comitatus Zempleniensis* [per Antonium Szirmay]. Budae, 1804. – Az *Adalékok Zemplén-vármegye történetéhez* c. folyóirat 1895-1905 között ezt is közölte Kapás L. Aurél fordításában.

²² SZIRMAY: *Notitia Topographica* 128–129.

is. Megemlíti a településekhez tartozó szőlőket, a lakóhelyeket övező erdőket, és – mint korábban utaltam rá – a településekhez tartozó szántó nagyságát (holdban kifejezve). Ez utóbbi adat – néhány bizonytalanságtól eltekintve – megegyezik a II. József által elrendelt kataszteri felmérésben található szántóföldi nagysággal. Igaz, Szirmay nem igazán kívánt túllépni birtokos nemesi voltán, így az egyes településeknél csak a szántó teljes nagyságát adta meg, anélkül, hogy részletezte volna, mennyi tartozott ebből a (különben megnevezett) birtokosok falubeli allódiúmához (azaz a település szántójából mennyi volt az ő sajátkezelésű földjük).²³ Nem tagadta meg udvarhűségét sem. Borsi községről azt olvashatjuk, hogy „nevezetes II. Rákóczi Ferencnek a hazára nézve gyászos születéséről”. A szabadságharc fejedelmét hibáztatta azért is, mert az egy időben hajózható Karcsa újra elmocsarasodott. I. Rákóczi György erdélyi fejedelem 1646-ban Belgiumból és Velencéből behívott mérnökökkel szabályoztatta a folyót, lecsapoltatta a vize nyóket, dédunokája azonban 1705-ben, amikor Tokaj várát leromboltatta, a csatornákat is elrontatta. Erre kétszer is utal.²⁴

Szirmay Antal megyeleírása a lakosság életkörülményeinek javítására irányuló javaslatokkal zárul. A főleg mezőgazdaságból élő tokaji kerület lakosainak a lóállomány javítását, faültetést, mesteremberek oda költöztetését, a tiszai hajózás jobb kihasználását ajánlotta. Utóbbi révén a térség gabonáját akár a Fekete tengerig lehetne szállítani. Szükségesnek vélte a folyók szabályozását, ami áradásaikat is mérsékelné. Az északi területeknek a Balti tenger felé irányuló kereskedés megnyitását javasolta (akár a Kárpátokat áttörő Dunajec igénybe vételével is), hiszen akkor az angolokkal vagy hollandokkal is kapcsolatba kerülhetnének. Mivel Lengyelország felosztása révén a porosz fennhatóság alá került területeken a tokaji bor kivitelét megnehezítették, javasolta a borból lepárlás útján való tömény szeszesisital készítését. A munka végső paragrafusai-ban valóságos gazdaságfejlesztő program jelenik meg a földművelés, állattenyésztés ágazatainak a javítására, az ipar fejlesztésére (gyárak alapítására), az utak gondozására tett javaslatokkal. A munkát egy II. Józsefet dicsérő latin nyelvű vers zárja, amelyet Illkovich Elek munkácsi görög katolikus kanonok írt a császár ottani látogatásának tiszteletére.

Kérdés marad tehát, hogy a fentiek ismeretében, a *Notitia Topographicá*ban jelentkező lényeges tartalmi többletet tudomásul véve, felmenthetjük-e Szirmay Antalt a plágium vádjá (gyanúja) alól? A választ aligha adhatjuk meg a 20–21. század jogrendje, vagy akár saját korunk erkölcsi normái alapján. Szirmay Antal (1747–1812) korának tevékeny, ambíciózus egyénisége volt. Egy széles körben ismert, tehetős, Észak-kelet Magyarország több megyéjében is birtokkal rendelkező család szegényebb Ugocsa megyei ágához tartozva, nem igazán remélhetett ambícióit kielégítő megyei állást. Szerényebb tisztet vállalva lett Zemplén vármegye másodjegyzője, majd ugyanott főjegyző, akinek feladata volt a megyei levéltár kezelése. Ennek során újrendezte és csoportosította a begyűjtött anyagot, megteremtve a későbbi raktározás alapveit. Levéltári tevékenységével talán már ekkor történetírói ambícióit előlegezte meg.²⁵ Írói munkássága sem korlátozódott a Zemplén megyével foglalkozó – általam eddig tárgyalt – könyvére.

²³ Szirmay szántóföldre vonatkozó adatait használta fel közel fél évszázaddal későbbi munkájában FÉNYES Elek: *Magyarország geographiai szótára* I–III. k. Pest, 1851.

²⁴ SZIRMAJ: *Notitia Topographica* 36. és 402.

²⁵ OLÁH Tamás: *Zemplén Levéltára, Sátoraljaiújhely*. A Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár kiadása, 2008. 8.

A Zemplén gazdaságát, és elsősorban szőlőtermő hegyeit bemutató írása²⁶ még a *Notitia Topographica* előtt jelent meg, a megye történetét áttekintő (fentebb említett) kötete pedig azt követően. Könyvet adott ki Ugocsa megyéről is,²⁷ más munkái pedig kéziratban maradtak. Mivel sohasem tudott lemondani történelmi ismereteinek bemutatásáról, különféle műveiben gyakran fordulnak elő ismétlődések, átfedések. Könyveit a modern történetírás szívesen használja forrásként, hivatkozva részint a tudós levéltáros okleveleken alapuló adataira, részint a 18–19. század fordulóján élt kortárs szemtanúként átélte élményeire.

A magát mellőzöttnek érző Szirmay nem idegenkedett II. József közigazgatási reformjaitól, így annak uralkodása alatt az igazságszolgáltatásban jutott tekintélyesebb pozíciókhoz. 1786-tól Budán a királyi tábla bírója, 1787-től az eperjesi királyi tábla elnöke lett. A nyelvrendelet, a nemesi adózás terve azonban szembefordította az uralkodóval, de elnyerte a Zemplén megyei nemesség tetszését. Az 1790/91-i országgyűlésen Zemplén követeként vehetett részt. Itt főleg a vallásügyi vitában vállalt szerepet, de az 1792. évi 67. törvénycikk nevét a büntetőtörvénykönyv kodifikátorai között is megemlíti. A későbbiekben sok kérdésben az udvar oldalára állt. Ennek nyomait láthattuk a *Notitia Topographicában*, de ezt tanúsíthatja a jakobinus mozgalomról írt igen elítélő, szerencsére kéziratban maradt munkája is.²⁸ Állásfoglalása, ellenfeleinek megvádolása népszerűtlenné tette. 1797-ben állását elveszítve birtokára (a Zemplén megyei Vékére) kellett visszavonulnia. Magányában fordult gazdasága és az írás felé.

Az erős ambíció és a szerény (vagy annak látszó) érvényesülési lehetőségek szakadéka személyiségében is ellentmondásokhoz vezetett. Kazinczy úgy látta, hogy „rettegés és remény közt nem mindenkor bírt eléggé magával”. A nagytudású, igen aktív embert környezete nem kedvelte – családja sem –, sokan tisztességében is kételkedtek. „Nagyon jó, de nem mindig tisztalelkű ember”, olvashatjuk ismét Kazinczynál, aki egyébként „barátságával dicsekedhetett” (ezek is saját szavai). Szerinte Szirmayt az ő nagybátyja, Kazinczy András emelte hivatalába „a zempléni Szirmayak megvetéséből, üldözéséből s szegénysége homályából”. Hálát azonban az unokaöccs nem kapott, mert amikor Zemplén megye segédjegyzőségére pályázott, Szirmay meg akarta akadályozni hivatalba jutását.²⁹

Bél munkájának említés nélküli felhasználását akár Szirmay ellentmondásos jelleme is visszavezethetnénk. Valójában azonban erre nincs igazán szükségünk. A korban általános, elfogadott módszert használt, amikor Zemplén földrajzi, természeti leírásában egy használható előzményhez nyúlt vissza, és az addig feledett ismereteket – sajátjaiba beolvastva – közkinccsé tette. Szirmay munkáját nem kell plágiumnak itélnünk. A kor megengedte a hasonló átvételeket. Amikor persze a nemes – más forrásaival ellentétben – Bél kéziratára nem hivatkozott, elhallgatta egyik legfontosabb forrását, s ezzel eltért a más források esetében maga által is követett hivatkozási módszertől, megszegte

²⁶ SZIRMAY Antal: *Notitia Historica, Politica, Oeconomica Montium et Locorum Viniferorum Comitatus Zempleniensis*. Cassoviae 1798.

²⁷ SZIRMAY Antal: *Notitia Politica, Historica, Topographica inelyti comitatus Ugochensis*. Pestini, 1805.

²⁸ SZIRMAY Antal: *Historia conspirationis Martinovicisane* (kézirat, 1795). Nyomtatásban: *A magyar jakobinus mozgalom iratai*. Sajtó alá rendezte Benda Kálmán. III. k. Budapest, 1957. 354-423. – A kéziratban maradt műhöz Kazinczy – aki egyébként Szirmay levéltárosi munkásságát nagyra becsülte – fűzött számos kritikai megjegyzést. A Benda Kálmán által kiadott munka Kazinczy jegyzeteit is tartalmazza.

²⁹ KAZINCZY Ferenc: *Az én életem*. Összegyűjtötte, szerkesztette és az előszót írta Szilágyi Ferenc. Budapest 1987. 127–128.

az önmaga által állított szabályt is. A korabeli szokásokkal mérve persze munkáját a kortársak bizonyára akkor sem tartották volna tisztességtelennek, ha tudtak volna a Bél féle *Notitiával* való hasonlatosságáról.

Szirmay munkája elemzésének azonban kell, hogy legyen egy másik következménye is. Azok, akik a *Notitia Topographicát* olvasták, vagy modern kutatóként felhasználták, nem tudhatták, hogy bizonyos részeiben milyen erősen támaszkodott Bél Mátyás *Notitiájára*. Az utókor feladata lehet az, hogy a korábbi szerzőnek, a pozsonyi polihisztor Bél Mátyásnak is megadja azt az elismerést, amit Zemplén megye leírása miatt megérdemel, de ezen a téren eddig nélkülözött.

JÁNOS BARTA Jr.

PLAGIARISM OR UNLIMITED AUTHORIAL FREEDOM

TWO DESCRIPTIONS OF ZEMPLÉN COUNTY BEFORE THE PERIOD OF COPYRIGHT LEGISLATION

(Summary)

Mátyás Bél (1684-1749), a polyhistor of the first part of the 18th century designed a work describing the counties of Hungary and giving an overview in the fields of history, geography and natural history. The description of 11 counties did come out in print entitled *Notitia Hungariae Novae*. The rest, among others the volume on Zemplén County only survived in manuscript, of which, however, there is only one known copy (*Zempliniensis Comitatus Descriptio*, written between 1732 and 1736, held in the Archiepiscopal Library of Esztergom). Several pieces of the text do yet appear in Antal Szirmay's (1747-1812) *Notitia Topographica, Politica, Inclyti Comitatus Zempleniensis* (Buda, 1803). Szirmay, however, did not refer to the work he had been using, which, in the present view, would constitute the offence of plagiarism. Yet Antal Szirmay is not to be accused of it. In the conception of the period 200 years ago a take-over of some particles of a former piece was not unquestionably objected to. More than two-thirds (at least 340 of the total 485 pages) of Szirmay's volume is undoubtedly his genuine work. It is true at the same time that if he had referred to his source, he would have obviously acted in a morally more acceptable way. Yet it is also his merit that he made the contemporary public know of many important parts of the lurking manuscript of Bél.